

नेपाली भाषाको अक्षर व्यवस्था र कक्षा नौको 'नेपाली' पाठ्यपुस्तकको शब्दभण्डार

डा. दिनेश घिमिरे^१

लेखसार

प्रस्तुत लेख नेपाली भाषाका अक्षर निर्धारणको संरचनात्मक आधार उल्लेख गर्ने र त्यस आधारमा कक्षा नौको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकका शब्दभण्डारको अक्षर संरचना पहिल्याउने उद्देश्यले तयार पारिएको हो । यस अध्ययनमा परिमाणात्मक ढाँचामा आधारित रहेर पुस्तकालयीय अध्ययनबाट पाठ्यपुस्तकमा रहेका ३२८० ओटा अनावृत्त शब्दहरूको अक्षर संरचना पहिल्याई तिनको विश्लेषणबाट निष्कर्षमा पुगिएको छ । अक्षरीकरणका दृष्टिले यस पाठ्यपुस्तकका २७.३ प्रतिशत शब्दहरूमा अतिरिक्त वर्णहरू प्रयोग भएका कारण शब्दहरूको उच्चारणमा भिन्नता पाइन्छ । पाठ्यपुस्तकमा एकाक्षरी शब्द ८.५ प्रतिशत, दुई अक्षरी ४४.०८ प्रतिशत, तीन अक्षरी ३२.९३ प्रतिशत, चार अक्षरी ९२.८३ प्रतिशत, पाँच अक्षरी २.९ प्रतिशत छ अक्षरी ०.३ प्रतिशत अनि सात अक्षरी शब्द ०.०३ प्रतिशत रहेका छन् । यस आधारमा पाठ्यपुस्तकको शब्दभण्डार अक्षर सङ्ख्याका दृष्टिले उपयुक्त देखिन्छ । शब्दहरूलाई अक्षरको प्रकृतिका आधारमा हेर्दा ब-वसँग सम्बन्धित ९.०८ प्रतिशत, श, ष, स सँग सम्बन्धित ७.५६ प्रतिशत, क्ष सँग सम्बन्धित ९.६९ प्रतिशत, ज्ञ सँग सम्बन्धित ०.३६ प्रतिशत, त्र सँग सम्बन्धित ९.६२ प्रतिशत, द्वित्व उच्चारण, अल्पप्राण आगम र अनुकरणमूल द्वित्व हुने शब्दहरू क्रमशः ४.३३, ०.४९ र ९.३९ प्रतिशत अनि द्विस्वर संरचना भएका शब्दहरू ९९.०९ प्रतिशत गरी ३७.४५ प्रतिशत शब्दहरू यस आधारमा उच्चारणगत भिन्न देखिन्छन् । शब्दको उच्चारणमा हलन्त अजन्त उच्चारणका कारण समेत उच्चारणमा भिन्नता आउने हुँदा ती समेत समग्रमा चाहिँ ५८.९३ प्रतिशत शब्दहरूको उच्चारण र अक्षर संरचना भिन्न हुने तथ्यका आधारमा अक्षर निर्माणका दृष्टिले शब्दभण्डार जटिल रहेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ । यस अध्ययन कार्यबाट वर्तमान नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकका शब्दहरूको अक्षरीकरणको आकलन हुनुका साथै शब्दभण्डारमा अक्षर संरचनागत सरलता खोजी गर्नुपर्ने तथ्यगत आधार प्राप्त भएको छ ।

^१ डा. घिमिरे नेपाली शिक्षा केन्द्रीय विभाग त्रि.वि. कीर्तिपुरमा उपप्राध्यापक हुनुहुन्छ । Email: dinesghimire1@gmail.com

शब्दकुञ्जी : अक्षरीकरण, अक्षर संरचना, अध्ययनीय, अनावृत्त, द्विस्वर संरचना

विषय प्रवेश

अक्षर संरचनासंग भाषाको उच्चारण व्यवस्था प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित रहन्छ। भाषाको मानक उच्चारणमा आधारित रहेर शब्दहरूको अक्षर निर्धारण गरिन्छ। भाषापिच्छे वर्ण र अक्षर निर्धारणसम्बन्धी आफ्नै किसिमका मापदण्डहरू पाइन्छन्। नेपाली भाषामा पनि आफ्नै खालको उच्चारणगत विशिष्ट मौलिकता पाइन्छ। नेपाली भाषाको लेख्य रूपमा ह्रस्व र दीर्घ दुबै मात्राको व्यवस्था पाइए पनि यसको दीर्घ उच्चारणको व्यवस्था पाइँदैन, अर्थात् दीर्घ वर्णको उच्चारण पनि ह्रस्व नै हुन्छ। जस्तै; तिनी /ति. नि/, दीर्घ /दिर्. घ/। यसरी हेर्दा नेपाली भाषाका १३ ओटा लेख्य स्वर र ३६ ओटा लेख्य व्यञ्जनमध्ये ६ ओटा स्वर र २९ ओटा व्यञ्जन वर्णहरू मात्र व्यतिरेकी देखिन्छन्।

वर्ण उच्चारणगत भिन्नतासम्बन्धी ज्ञानको अभावमा यसका प्रयोक्ता, शिक्षार्थी तथा सर्वसाधारण वक्ताहरूमा समेत उच्चारणगत समस्या आइपरेको देखिन्छ। त्यस्तै भाषाको शुद्ध उच्चारणसम्बन्धी ज्ञानको अभावमा शुद्ध लेखनमा पनि कठिनाइ परिरहेको हुन्छ। मानक उच्चारणको अभावमा भाषा सिकाइ विभिन्न किसिमले प्रभावित बन्न सक्छ। यस दृष्टिले हेर्दा शब्दको शुद्ध उच्चारण हरेक वक्ताका लागि उत्तिकै आवश्यक महसुस हुन्छ। अझ शिक्षितहरूको कथ्य अभिव्यक्तिमा उच्चारणगत त्रुटि हुन गएमा उसको भाषिक क्षमतामा समेत गम्भीर प्रश्न उठ्न जान्छ। यी र यस्ता अनेक प्राज्ञिक तथा व्यावहारिक कारणले गर्दा भाषाको अक्षर व्यवस्थाबारे जानकारी भाषाका वक्ताहरूमा आवश्यक देखिन्छ। साथै, नेपाली भाषाको अक्षर व्यवस्था तथा अक्षरका उच्चारणसम्बद्ध अध्ययनको प्रायः अभाव रहेको वर्तमान अवस्थामा यस लेखले केही मात्रामा भए पनि अन्तराल कम गर्ने महसुस गरिएको छ।

नेपाली भाषाको उच्चारण व्यवस्थालाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्न सक्ने अक्षर संरचनासम्बन्धी शिक्षक, विद्यार्थीका साथै नेपाली भाषाका प्रयोक्ताहरू सबैका लागि पर्याप्त जानकारी आवश्यक हुने भएकाले कक्षा नौको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा केन्द्रित रहेर नेपाली शब्दहरूको अक्षरीकरणको अध्ययन पनि महत्त्वपूर्ण हुने ठानी प्रस्तुत लेख तयार पारिएको हो।

अध्ययन विधि

यस अध्ययनमा नेपाली भाषाको अक्षर संरचनासम्बन्धी व्यवस्था र त्यसअनुरूप कक्षा नौको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा रहेका अनावृत्त शब्दहरूको छनोट गरी तिनको अध्ययनपश्चात् शब्दहरूको अक्षरहरू पहिल्याइएको छ । यसमा पुस्तकालीय अध्ययनमा आधारित रहेर पाठ्यपुस्तकमा रहेका शब्दहरूको सूची तयार पारेपछि शब्दहरूको आवृत्ति हटाई जम्मा ३२८० ओटा अनावृत्त शब्दहरू पहिचान भएको छ । उक्त अनावृत्त शब्दहरूलाई अक्षर सङ्ख्याका आधारमा वर्गीकरण तथा तिनको प्रतिशत गणना गरी निष्कर्षमा पुगिएकाले यो लेख परिमाणात्मक प्रकृतिको रहेको छ । अध्ययनका क्रममा नेपाली भाषाका अक्षरबारे चर्चा गरिएका पूर्वसाहित्यहरूको अध्ययन, मनन र नेपाली भाषाको प्रयोग प्रचलनलाई समेत आधार मानी नेपाली अक्षरहरूको संरचनात्मक आधार तयार पारिएको छ । साथै नेपाली अक्षरहरूको विशेषता पहिचान गर्ने कार्य गरिएको छ । तत्पश्चात् कक्षा नौको नेपाली (२०७३) भाषा पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त अनावृत्त शब्दहरूलाई नेपाली भाषाको अक्षरीकरणका विशेषताहरूको आधारमा विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

अक्षर निर्धारणका आधार

अक्षरको बनोट वा निर्माण हुने तरिकालाई अक्षरको संरचना भनिन्छ । अक्षर संरचना लेख्य भाषासँग नभई कथ्य भाषासँग सम्बन्धित हुन्छ, अर्थात् अक्षर संरचना वर्णविन्यासका आधारमा नभई उच्चारणमा निर्भर रहन्छ । जस्तै; भात/भात्, ज्ञान/ग्यान् आदि । दाहाल (२०७४) का अनुसार अक्षरको बनोटसम्बन्धी सर्वव्यापी नियमका साथै भाषाको आफ्नै निजी नियम र उच्चारण व्यवस्थाले समेत काम गरेको हुन्छ, भन्ने कुराले पनि उच्चारणका आधारमा अक्षर निर्धारण हुने आधार प्राप्त हुन्छ ।

सामान्यतः अक्षर निर्माणका लागि कम्तीमा एउटा स्वर वर्ण अनिवार्य मानिन्छ । यस्ता स्वर वर्ण एकलैले अक्षरको काम गर्न सक्ने भएकाले आक्षरिक प्रकृतिका हुन्छन् । व्यञ्जन वर्णलाई भने अक्षर बन्नका लागि स्वर वर्णको आवश्यकता पर्ने भएकाले ती अनाक्षरिक हुन्छन् । अक्षर निर्माणमा स्वर वर्णको केन्द्रीय र व्यञ्जन वर्णको परिधीय भूमिका रहने हुनाले पनि यसका लागि स्वर वर्ण अनिवार्य अनि व्यञ्जन वर्ण गौण वा ऐच्छिक हुन्छन् । जसको आधार स्वर वर्ण आफैँमा अक्षर बन्न सक्नु नै हो । न्यौपाने र अन्य (२०७१) ले व्यञ्जन वर्ण स्वर वर्णको आरम्भ र अन्त्यमा आउने भएकाले परिधीय अवयव हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् । यसैसँग मिल्ने गरी दाहाल (२०७४) ले अक्षरका थालनी, केन्द्र र

तुर्नी (अन्त्य) गरी तीन ध्वन्यात्मक अङ्ग हुने र तीमध्ये केन्द्रमा स्वर वा द्विस्वर अनि थालनी र तुर्नी चाहिँँ स्वरेतर व्यञ्जन हुन्छ भन्ने धारणा राखेका छन् । जस्तै; /भ्आत्/- भात, /म्अ/- म, /उन्/- ऊन ।

अन्त्यका आधारमा अक्षर स्वरान्त र व्यञ्जनान्त गरी दुई किसिमका हुन्छन् । स्वर वर्ण अन्त्यमा आउने अक्षर स्वरान्त हुन्छ, जस्तै; खा, दि, उ, ति । त्यस्तै व्यञ्जन वर्ण अन्त्यमा आउने अक्षर व्यञ्जनान्त हुन्छ, जस्तै; एक्/उठ, बस्, सात्, उठ, भन् । स्वरान्त अक्षरलाई मुक्ताक्षर र व्यञ्जनान्त अक्षरलाई बद्धाक्षर भनिन्छ । शब्दको मानक उच्चारणका आधारमा अक्षर निर्धारणको गरिने भएकाले अक्षर व्यवस्थाबारे व्यक्त भएका विभिन्न विद्वान्हरूका दृष्टिकोणलाई यहाँ महत्त्वका साथ हेरिएको छ ।

अधिकारी (२०७६) मा उल्लेख भएअनुसार नेपाली भाषाको उच्चारण व्यवस्था र अक्षर निर्धारणका बारेमा एटन (सन् १८२०), टर्नबुल (सन् १८८७), वीरेन्द्र केशरी अर्याल (१९४५-१९६२), जयपृथ्वी बहादुर सिंह (१९६९), हेमराज पण्डित (१९६९), बालकृष्ण पोखरेल (२०१३), बालचन्द्र शर्मा (२०१९), पारसमणि प्रधान (२०२७), शिवराज आचार्य (२०३१), चूडामणि बन्धु (२०३२), रोहिणी प्रसाद भट्टराई (२०३३), बल्लभमणि दाहाल (२०३३), तारानाथ शर्मा (२०४९), हेमाङ्ग राज अधिकारी (२०४९), हेमाङ्ग राज अधिकारी र बन्दी विशाल भट्टराई (२०६१) आदि विद्वान्हरूका साथै टर्नरको नेपाली भाषाको तुलनात्मक र व्युत्पत्तिमूलक शब्दकोश (सन् १९३१), पुष्कर शमशेरको अङ्ग्रेजी नेपाली कोश (१९९३) आदिले चर्चा गरेको पाइन्छ ।

एटन (सन् १८२०) मा नेपालीका उच्चारणसम्बन्धी उल्लेख भएको पाइन्छ । टर्नबुल (सन् १९८७) मा उच्चारणअनुसार शब्दान्तमा हलन्त प्रयोग गर्नुपर्ने उल्लेख छ । यसले अक्षर निर्धारण गर्ने आधार प्रदान गरेको देखिन्छ । त्यस्तै अधिकारी (२०७६) का अनुसार पोखरेल (२०१३) ले पञ्चम वर्ण र तद्भव शब्दहरूको उच्चारणसम्बन्धी उल्लेख गरेका छन् । चूडामणि बन्धु (२०३२) ले द्विस्वर संरचनाबारे चर्चा गरेका छन् । हेमाङ्ग राज अधिकारी (२०४९) ले नेपालीका उच्चार्य र लेख्य वर्ण तथा अक्षर संरचनाबारे चर्चा गरेका छन् । प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश (२०६१) मा पहिलो पटक शब्दहरूको उच्चारण समावेश गरिएको छ । अधिकारी (२०७६) मा नेपाली शब्दको मानक उच्चारण, हलन्त अजन्त उच्चारण, आक्षरिक सङ्ख्याको प्रभाव आदिबारे चर्चा गरिएको छ ।

नेपाली भाषामा अतिरिक्त लेख्य स्वर र व्यञ्जन वर्णहरू रहेका छन् । उक्त वर्णहरू लेख्य रूपमा मात्र प्रयोग हुने अनि उच्चारण चाहिँ भिन्न रूपमा गरिने भएकाले तिनलाई अतिरिक्त लेख्य वर्ण भनिन्छ । नेपाली भाषामा ई, ऊ, ऋ, ऐ, औ, अं, अः गरी सातओटा स्वर वर्ण अनि ज, ण, श, ष, क्ष, त्र, ज्ञ गरी सातओटा व्यञ्जन वर्णहरू गरी जम्मा १४ ओटा अतिरिक्त लेख्य वर्णहरू रहेका छन् । उक्त वर्णहरूमध्ये क्रमशः ‘ज’ को उच्चारण न, ‘ण’ को उच्चारण न/ण, ‘श’/‘ष’ को उच्चारण स, ‘क्ष’ को उच्चारण छ्य/क्छ्य/च्छ्य, ‘ज्ञ’ को उच्चारण ग्यँ/ग्य, ‘त्र’ को उच्चारण त्र, ‘ई’ को उच्चारण इ, ‘ऊ’ को उच्चारण उ, ‘ऋ’ को उच्चारण रि, ‘ऐ’ को उच्चारण अइ, ‘औ’ को उच्चारण अउ, ‘अं’ को उच्चारण अम्, ‘अः’ को उच्चारण अह गरिन्छ ।

“अक्षर सासको एक भोक्का वा पटकमा उच्चारण हुन्छ । यो वर्ण वा वर्णहरूबाट बनेको भाषिक एकाइ हो । यो वर्णभन्दा ठुलो र रूपभन्दा सानो हुन्छ । अक्षर निर्धारणको प्रमुख आधार वर्णलाई मानिन्छ भने त्यसभन्दा माथिल्लो एकाइ एक वा एकभन्दा बढी वर्ण मिलेर बनेको अक्षर (कर्थाविदभि) लाई लिइन्छ” (दाहाल, २०७४, पृ. ८३) । शब्दको शुद्ध उच्चारण गरेर मात्र अक्षरको पहिचान गर्न सकिन्छ । जस्तै; नोट /नोट्/ एक अक्षर, सहिद /स. हिद्/ दुई अक्षर, विवेकी /बि. बे. कि/ तीन अक्षर र संरचना /सम्. र. च. ना/ चार अक्षरले बनेका छन् । नेपालीमा आठ/नौ अक्षरसम्मका शब्दहरू रहेका पाइन्छन् । भाषा पाठ्यपुस्तकमा दुई/तीन अक्षरका शब्द बढी रहनु बोधगम्यताका दृष्टिले उपयुक्त मानिन्छ ।

दाहाल (२०७४) का अनुसार नेपाली भाषामा निम्नानुसार एक अक्षरबाट बनेका शब्दका अक्षरहरूको संरचना पाइन्छ :

स्वर	: अ, आ, इ, ए, आ आदि ।
स्वर + व्यञ्जन	: उठ, एक, ओठ, आँप् आदि ।
व्यञ्जन + स्वर	: जा, पो, म आदि ।
व्यञ्जन + स्वर + व्यञ्जन	: सात्, मुख, चाल्, काम्, रस् आदि ।
व्यञ्जन + व्यञ्जन + स्वर	: त्यो, क्या, प्र आदि ।
व्यञ्जन + व्यञ्जन + स्वर + व्यञ्जन	: ख्याल्, ल्वाङ्, भ्याल्, स्रोत् आदि ।
व्यञ्जन + व्यञ्जन + व्यञ्जन + स्वर	: स्त्रि (स्त्र्इ) ।
व्यञ्जन+व्यञ्जन+व्यञ्जन+स्वर+व्यञ्जन	: ब्याङ्, फ्याट्
व्यञ्जन+स्वर+व्यञ्जन+व्यञ्जन	:सम्स् (संस्कार), मार्च्, जल्ट् (रिजल्ट्) आदि ।

दुई वा दुईभन्दा बढी अक्षरले बनेका शब्दहरूलाई बहुअक्षरी शब्द भनिन्छ । बहुअक्षरी शब्दमा अक्षरहरूको विभाजनका लागि विन्दु (.) चिह्न प्रयोग गरिन्छ । जस्तै; पुस्ता /पुस्. ता/, पीडा /पि. डा/, सिमाना /सि. मा. ना/ आदि । नेपाली भाषामा एकदेखि आठनौ अक्षरसम्मका शब्दहरू रहेको पाइन्छ । जस्तै; आमा (आ. मा.) राष्ट्र (रास्. ट्र.) दुई अक्षर, सम्पादक (सम्. पा. दक्), साहित्य (सा. हित्. त्य) तीन अक्षर, चहकिलो /च. ह. कि. लो), अभिव्यक्ति (अ. भि. व्यक्. ति) चार अक्षर, असामाजिकता (अ. सा. मा. जिक्. ता), असजिलोपन (अ. स. जि. लो. पन्) पाँच अक्षर, अमानवीयता (अ. मा. न. वि. य. ता), असजिलोपना (अ. स. जि. लो. प. ना) छ अक्षर, उपयोगिताविहीन (उ. प. यो. गि. ता. वि. हिन्) सात अक्षर आदि ।

परिणाम तथा छलफल

नेपाली भाषामा 'क' देखि 'ज्ञ' सम्म ३६ ओटा व्यञ्जन वर्णहरू र 'अ' देखि 'अः' सम्म १३ ओटा स्वर वर्णहरू रहेका भए पनि अ, आ, इ, उ, ए, ओ गरी जम्मा ६ ओटा स्वर वर्णहरू अनि क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ट, ठ, ड, ढ, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, भ, म, य, र, ल, व, स, ह गरी २९ ओटा व्यञ्जन वर्णहरू मात्र उच्चारणमा व्यतिरेकी हुन्छन् । लेखाइका साथै उच्चारणमा व्यतिरेकी हुने उक्त स्वर र व्यञ्जन वर्णहरूलाई मात्र नेपालीका वर्णहरू मानिन्छ । अक्षर संरचना उक्त वर्णहरूको उच्चारणका आधारमा निर्धारण गरिन्छ । यहाँ नेपाली भाषाका अक्षरीकरणका आलोकमा कक्षा नौको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त शब्दहरूको विश्लेषण गरी शब्दभण्डारको सरलजटिल स्तर पहिचान गर्न खोजिएको छ ।

अतिरिक्त लेख्य वर्ण प्रयोग. अतिरिक्त लेख्य व्यञ्जन र स्वर वर्णहरू जसले उच्चारण र अक्षर संरचनामा फरक ल्याउँछन् । नेपालीमा सातओटा स्वर र सातओटा व्यञ्जन वर्णको लेखाइ र उच्चारण फरक हुने गरेको पाइन्छ । जस्तै; सञ्चार /सन्. चार्/ - (ञ-न), कण्ठ /कन्. ठ/, गण /गण्/ - (ण-न/ण), शोषक /सो. सक्/ - (श/ष-स), क्षेत्री /छेत्. त्रि/, क्षमा /छ्य. मा/, कक्षा /कक्. छ्या, कच्. छ्या/ - (क्ष-छ्य/क्छ्य/च्छ्य), विज्ञान /विग्. ग्यान्/ - (ज्ञ-ग्यं/ग्य), मन्त्र /मन्. त्र/ - (त्र-त्र), ईश्वर /इस्. स्वर/ - (ई-इ), ऊन /उन्/ - (ऊ-उ), ऋषि /रि. सि/ - (ऋ-रि), ऐना /अइ. ना/ - (ऐ-अइ), औषधि /अउ. स. धि/ - (औ-अउ), अंश /अम्. स/ - (अं-अम्), क्रमशः /क्र. म. सह/ - (अः-अह) आदि । यस्ता अतिरिक्त वर्णहरूको लेखाइ र उच्चारण फरक हुने भएकाले

त्यसैअनुसार अक्षर संरचना निर्धारण गरिन्छ। जस्तै; ज्ञान /ग्यान्/, कक्षा /कक्. छ्या/, मात्र /मात्. त्र/ आदि। उल्लिखित पुस्तकका छनोटमा परेका जम्मा ३२८० अनावृत्त शब्दहरूमध्ये ८९६ ओटा अर्थात् २७.३ प्रतिशत शब्दहरूमा अतिरिक्त वर्णहरू प्रयोग भएका छन्। यसबाट उक्त पुस्तकमा प्रयुक्त शब्दहरूमध्ये भन्नै एकतिहाइ शब्दहरूको उच्चारण र अक्षर संरचना यसको लेख्य रूपभन्दा भिन्न रहेको तथ्य उजागर भएको छ। साथै तत्सम शब्दहरूमा मात्र यस्ता अतिरिक्त वर्णयुक्त शब्दहरूको प्रयोग हुने कुरालाई दृष्टिगत गर्दा नेपाली भाषामा तत्सम शब्दहरूको बाहुल्य रहेको देखिन्छ।

अक्षर सङ्ख्या. अध्ययनका लागि छनोट भएका शब्दहरूमध्ये २७९ ओटा अर्थात् ८.५ प्रतिशत एकाक्षरी, १४४६ ओटा अर्थात् ४४.०८ प्रतिशत द्वयाक्षरी, १०५४ ओटा अर्थात् ३२.९३ प्रतिशत तीन अक्षरी, ४२९ ओटा अर्थात् १२.८३ प्रतिशत चार अक्षरी, ६९ ओटा अर्थात् २.९ प्रतिशत पाँच अक्षरी, १० ओटा अर्थात् ०.३ प्रतिशत छ अक्षरी र १ ओटा अर्थात् ०.०३ प्रतिशत सात अक्षरी शब्दहरू रहेका छन्। सामान्यतया माध्यमिक तहको पाठ्यपुस्तकमा एकदेखि सात-आठ अक्षरसम्मका शब्द रहनु र तीमध्ये पाँच अक्षरभन्दा माथिका शब्दहरू न्यून (२.४३ प्रतिशत) रहनुले शब्दभण्डार अक्षर सङ्ख्याका दृष्टिले सन्तुलित देखिन्छ। त्यस्तै अधिकांश शब्दहरू (७६.२९ प्रतिशत) दुई र तीन अक्षरका रहनुले अक्षर संरचनाका दृष्टिले यस पाठ्यपुस्तकको शब्दभण्डार उपयुक्त रहेको पुष्टि हुन्छ।

उच्चारणगत भिन्नता. नेपाली भाषाको लेखनमा उच्चार्य वर्णहरूका साथै अतिरिक्त लेख्य वर्णहरूको प्रयोग गरिन्छ। त्यस्ता अतिरिक्त वर्णहरूका साथै नेपाली भाषामा ब-व, श-ष, ऋ-रि, क्ष-छ, छय, ज्ञ-ग्यँ, हलन्त-अजन्त, सघोष-अघोष, महाप्राण-अल्पप्राण आदि विभिन्न प्रयोगमा उच्चारणगत भिन्नता पाइन्छ। नेपाली भाषाको लेखनमा ह्रस्व र दीर्घ दुवै व्यवस्था भए पनि उच्चारण भने ह्रस्व मात्र गरिने भएकाले लेखन तथा उच्चारणविच भिन्नता रहनु स्वाभाविक हो, तर यस्ता शब्दको अत्यधिक प्रयोगले अक्षर संरचना प्रभावित हुने भएकाले यसतर्फ सचेतता आवश्यक देखिन्छ। समग्रमा प्रस्तुत पाठ्यपुस्तकमा रहेका जम्मा ३२८० अनावृत्त शब्दहरूमध्ये १९३३ ओटा शब्दहरू अर्थात् ५८.९३ प्रतिशत शब्दहरूको उच्चारण फरक पाइएकाले तिनको अक्षर संरचना लेख्य रूपभन्दा भिन्न रहेको पाइन्छ। यस तथ्यलाई आधार मान्दा नेपाली पाठ्यपुस्तकमा रहेका आधाभन्दा बढी शब्दहरू (५८.९३ प्रतिशत) को अक्षर संरचना खास गरी विमातृभाषी विद्यार्थीका लागि जटिल रहेको मान्न सकिन्छ। यद्यपि नेपाली भाषाको स्वरूप नै यस्तो रहेको र सोअनुरूप शिक्षण हुने गरेकाले यसै आधारमा शब्दभण्डार जटिल रहेको निष्कर्ष भने निकाल्न सकिँदैन।

वर्णगत उच्चारण भिन्नता. नेपालीका कतिपय तत्सम शब्दहरूमा 'व' प्रयोग हुन्छ तर उच्चारणमा 'ब' प्रयोग गरिन्छ, जस्तै; विजय /विजय/, व्यञ्जन /व्यञ्जन्/ आदि । व-व प्रयोग अर्थात् व को उच्चारण भिन्नताका दृष्टिले हेर्दा प्रस्तुत पुस्तकमा २९८ ओटा अर्थात् ९.०८ प्रतिशत शब्दहरूमा 'व'को उच्चारण 'ब' भएको पाइयो । नेपालीमा श, ष वर्णहरूको उच्चारण स हुने अवस्थालाई हेर्दा २४८ ओटा अर्थात् ७.५६ प्रतिशत शब्दहरूमा यस्तो अवस्था पाइयो । नेपालीमा क्ष, त्र, ज्ञ लाई छ्य, त्र, ग्य उच्चारण गरिन्छ । जस्तै; ज्ञान /ग्यान्/, कक्षा /कच्.छ्या/, मात्र /मात्.त्र/ आदि । 'क्ष' को उच्चारण फरक हुने अवस्थालाई हेर्दा ५३ ओटा शब्द अर्थात् १.६१ प्रतिशत शब्दहरूमा फरक उच्चारण भएको पाइयो । 'ज्ञ' को उच्चारण 'ग्य' हुने अवस्थालाई हेर्दा १३ ओटा शब्दहरू अर्थात् ०.३६ प्रतिशत शब्दहरूमा फरक उच्चारण हुने शब्दहरू रहेको पाइयो । 'त्र' वर्णको उच्चारण भिन्न हुने शब्दहरूलाई हेर्दा ५३ ओटा शब्दहरू अर्थात् १.६२ प्रतिशत फरक उच्चारण हुने शब्दहरू रहेको पाइयो । समग्रमा वर्णगत उच्चारणको भिन्नताका आधारमा प्रस्तुत पाठ्यपुस्तकमा २०.२३ प्रतिशत शब्दहरू प्रयोग भएका देखिन्छन् । नेपाली भाषाको उच्चारण प्रकृतिअनुसार २०.२३ प्रतिशत शब्दहरू वर्णगत भिन्न रूपमा अक्षर संरचनामा प्रस्तुत हुनु स्वाभाविक मान्न सकिन्छ ।

द्वित्व उच्चारण. नेपाली भाषामा शब्दको विचमा कुनै अल्पप्राण वर्ण य, र, ल, व वर्णसँग जोडिएर आएमा उच्चारणमा उक्त वर्ण दोहोरिन्छ । जस्तै; कन्या /कन्. न्या/, विश्व /विस्. स्व/, शुक्ल /सुक. क्ल/, भित्र /भित्. त्र/ जागृत /जाग्. गित्/, अन्योल /अन्. न्योल्/, उद्योग /उद्. द्योग्/, खाद्यान्न /खाद्. द्यान्. न/, जघन्य /ज. घन्. न्य/, दायित्व /दा. यित्. त्व/, धन्य /धन्. न्य/, चलचित्र /च. ल. चित्. त्र/ आदि । अल्पप्राण वर्णका साथै नेपाली भाषाको 'स्' वर्ण महाप्राण भए पनि य, र, व आदि वर्णको अगाडि आउँदा यसको उच्चारण द्वित्व नै भएको पाइन्छ । जस्तै; अनावश्यक /अ. ना. बस्. स्यक्/, विश्वास /विस्. स्वास्/, अन्योन्याश्रित /अन्. न्यो. न्यास्. सित्/ आदि । नेपालीका अनुकरणात्मक र केही निजी शब्दमा भने अल्पप्राण वर्णको उच्चारण द्वित्व हुँदैन । जस्तै; पल्याकपुलुक /प. ल्याक्. पु. लुक/, कन्याङ्कुरुङ् /क. र्याङ्. कु. रुङ्/, कन्यायो /क. न्या. यो/, खन्याउनु /ख. न्याउ. नु/, खिज्याउनु /खि. ज्याउ. नु/ आदि शब्दमा उच्चारण द्वित्व नभएकाले य, र, ल, व वर्णहरूको अगाडि अल्पप्राण वर्ण आएको अवस्थामा उच्चारण द्वित्व हुने नहुने कुरामा ख्याल गर्नुपर्ने देखिन्छ । अध्ययनीय पाठ्यपुस्तकबाट लिइएका शब्दहरूमध्ये यस्ता अल्पप्राण दोहोरिने खालका अक्षरहरू भएका शब्दहरू १४२ ओटा अर्थात् ४.३३ प्रतिशत रहेका छन् । जसलाई अक्षर संरचनाका दृष्टिले उपयुक्त नै मान्न सकिन्छ ।

अल्पप्राण आगम. नेपाली भाषामा शब्दको बिचमा य, र, ल, व वर्णको अगाडि महाप्राण वर्ण जोडिएर आएको भए उच्चारणमा उक्त महाप्राण वर्णको अल्पप्राण वर्ण थपिन्छ । जस्तै; सभ्य /सब्. भ्य/, व्याख्या /व्याक्. ख्या/, तथ्य /तत्. थ्य/, तथ्याङ्क /तत्. थ्याङ्. क/, माध्यम, /माद्. ध्यम्/ आदि । कक्षा नौको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकबाट छनोट गरिएका शब्दहरूमध्ये जम्माजम्मी १६ ओटा अर्थात् ०.४९ प्रतिशत शब्दहरूको उच्चारणमा अल्पप्राण वर्णको आगम भएको पाइन्छ । यो अक्षर संरचनामा प्रभावका दृष्टिले सामान्य अवस्था हो ।

अनुकरणमूल हलन्त. नेपाली भाषाका द्वित्व प्रक्रियाबाट निर्मित अनुकरणात्मक शब्दको लेखाइ अजन्त भए पनि उच्चारण हलन्त हन्छ । जस्तै; कलकल /कल्. कल्/, फनफन /फन्. फन्/, ओहोरदोहोर /ओ. होर्. दो. होर्/ आदि । प्रस्तुत पुस्तकका जम्मा ३२८० अनावृत्त शब्दहरूमध्ये ४३ ओटा अर्थात् १.३१ प्रतिशत यस प्रकृतिका अनुकरणात्मक शब्दहरू रहेका छन् । यो पनि अल्पप्राण आगमको सन्दर्भमा जस्तै सामान्य आवस्था भएकाले यसबाट अक्षर संरचना प्रभावित रहने अवस्था देखिदैन ।

शब्दान्त अजन्त. शब्दान्तमा र अन्य सन्दर्भमा समेत य, ह वर्णहरूको हलन्त उच्चारण नहुने हुँदा त्यसैअनुसार नेपाली अक्षरहरू अजन्तसरह निर्धारण गरिन्छ । जस्तै : लय /ल. य/, समय /स. म. य/ आदि । यस पुस्तकमा शब्दान्तमा य वर्ण प्रयुक्त अक्षरका शब्दहरू जम्माजम्मी २५ ओटा अर्थात् ०.७६ प्रतिशत रहेका छन् । जस्तै, असहाय /अ. स. हा. य/, आदरणीय /आ. द. र. णि. य/, उपाय /उ. पा. य/, उल्लेखनीय /उल्. ले. ख. नि. य/, कतिपय /क. ति. प. य/, दयनीय /द. य. नि. य/, ध्येय /ध्ये. य/, महोदय /म. हो. द. य/, रहस्यमय /र. हस्. स्य. म. य/, विषय /वि. स. य/, सञ्चय /सन्. च. य/ आदि । त्यस्तै शब्दान्तमा ह वर्ण प्रयुक्त शब्दका रूपमा विवाह /वि. वा. ह/ शब्द रहेको छ । अन्य शब्द जस्तै; देवता /दे. व. ता/, समय /स. म. य/ आदि छन् ।

द्विस्वर संरचना. सामान्य शब्दका तुलनामा द्विस्वरले बनेका शब्दहरूको उच्चारण र अक्षर संरचना कठिन मानिन्छ । नेपाली भाषाको अक्षरीकरण गर्दा शब्दमा दुईओटा स्वरवर्ण लगातार (द्विस्वर) आएका छन् र तिनका पछिल्लिर व्यञ्जन र स्वर दुबै छन् भने ती दुबै एउटै अक्षरमा रहन्छन् । जस्तै; ऐना /अइ. ना/, घुमाउरो /घु. माउ. रो/, कौवा /कउ. वा/, चौर /चउर्/, औलो /अउ. लो/ आदि । अझ त्यस्ता द्विस्वरको पछिल्लिर व्यञ्जन मात्र समापकका रूपमा आएको अवस्थामा ती दुईओटा स्वरहरू छुट्टाछुट्टै रहेर अक्षर निर्माण हुन्छ । जस्तै; आइन /आ. इन्/, साइत /सा. इत्/, खाऊन

/खा. उन्/, माइक /मा. इक्/ आदि । यस पाठ्य पुस्तकबाट लिइएका शब्दहरूमध्ये ३६४ ओटा शब्दहरू अर्थात् ११.०९ प्रतिशत शब्दहरूमा द्विस्वरहरूको उच्चारण हुने अवस्था देखिन्छ । यसलाई अक्षर संरचनागत दृष्टिले हेर्दा अस्वाभाविक चाहिँ मान्न सकिँदैन । द्विस्वर प्रयोग भएका शब्दहरूमध्ये केहीलाई थप उदाहरणका रूपमा यहाँ उल्लेख गरिएको छ । जस्तै; खुवाइ /खु. वाइ/, गराउनु /ग. राउ. नु/, गाइँगुइँ /गाइँ. गुइँ/ गाई /गाइ/ गाउँ /गाउँ/, गौरव /गउ. रव/ गौरा /गउ. रा/, घाउ /घाउ/, चिराइतो /चि. राइ. तो/, जनाउ /ज. नाउ/, टिपाइ /टि. पाइ/, ढोइ /ढोइ/, बधाइ /ब. धाइ/, दाइजो /दाइ. जो/ आदि ।

द्विस्वरहरूको अक्षर सीमाङ्कन गर्न कठिन पर्ने अन्य कारणमा शब्दको सावधानीपूर्वक उच्चारण गर्दा प्रत्येक स्वरले प्रत्येक अक्षर बनाउने अनि सामान्य रूपमा उच्चारण गर्दा द्विस्वर बन्ने अवस्था रहनु पनि हो । जस्तै; “खुआइएउला शब्दलाई सावधानीपूर्वक उच्चारण गर्दा /खु. आ. इ. ए. उ. ला/ गरेर सीमाङ्कन गर्न सकिन्छ भने सामान्य रूपमा उच्चारण गर्दा यसको अक्षर सीमाङ्कन खुआइ. एउ. ला हुन्छ” (दाहाल, २०७४, पृ. ८८) । यहाँ आएको ‘खुआइ’लाई एउटै अक्षर मान्दा नेपालीमा तीनओटासम्म स्वरहरू (त्रिस्वर) मिलेर एउटा अक्षर बन्न सक्ने देखिन्छ । छनोटमा परेका शब्दहरूमा यस्तो अवस्था रहेको भने पाइएन ।

अक्षर संरचनागत विशिष्टता. माथि उल्लेख गरिएका अक्षर संरचनागत विशेषताका साथै नेपाली भाषाको अक्षर संरचनामा पाइने थप विशिष्टतालाई यस उपशीर्षकमा उल्लेख गरिएको छ । नेपाली भाषाका तद्भव शब्दहरूको माभ्रमा एकभन्दा बढी व्यञ्जन वर्णहरू लगातार आएका छन् भने पहिलो व्यञ्जन अगाडिको स्वरसँग र अरू बाँकी व्यञ्जन पछिल्लो स्वरसँग राखिन्छ । जस्तै; सन्ध्या /सन्. ध्या/, फत्र्याक /फत्. त्र्याक्/, भन्थ्यो /भन्. थ्यो/ आदि । तत्सम शब्दमा भने शब्दको माभ्रमा म्, र् आदि वर्णसँग एकभन्दा बढी व्यञ्जन रहेको अवस्थामा संयुक्त व्यञ्जनहरू अधिल्लो स्वरसँग नै रहन्छन् । जस्तै; संस्थान /सम्स्. थान्/, वत्स्य /वर्त्. स्य/, उद्धरण /उद्. ध. रण्/ आदि ।

“नेपाली शब्द (आगन्तुक र तत्सम बाहेक) को सुरुमा केवल य, व सित मात्र अन्य व्यञ्जन संयुक्त भएर आउन सक्छ । जस्तै; स्याल /स्याल्/, ख्याल /ख्याल्/, क्वाप्प /क्वाप्. प/, ब्वाँसो /ब्वाँ. सो/ आदि” (दाहाल, २०७४, पृ. ८८) ।

नेपालीका तद्भव शब्दमा कुनै पनि व्यञ्जन वर्ण 'य' का अघि आएमा सो व्यञ्जन 'य' वर्णसँगै जान्छ । जस्तै; गन्यो /ग. र्यो/, तर संस्कृत तत्सम शब्दमा यसको ठिक विपरीत हुन्छ । जस्तै; कार्य /कार्. य/ ।

तत्सम र नेपालीका तद्भव अक्षरमा स्वरको थालनी भएर एकभन्दा बढी व्यञ्जन आउन सक्ने भए पनि तुर्नी (अन्त्य) भएर एउटा मात्र व्यञ्जन आउँछ । जस्तै; स्त्री /स्त्रि/, प्रकाण्ड /प्र. कान्. ड/ - तत्सम, भात /भात्/, भित्र /भित्. त्र/ - तद्भव आदि । आगन्तुक शब्दमा भने एकभन्दा बढी व्यञ्जन आउन सक्ने देखिन्छ । जस्तै; रिजल्ट /रि. जल्ड/, मार्च /मार्च्/, टेक्स्ट /टेक्स्ट/ - आगन्तुक, संस्कार /सम्स्. कार्/, संस्कृति /सम्स्. क्रि. ति/ - संस्कृत आदि ।

नेपाली अक्षरहरूको निर्धारण गर्दा वर्णात्मक रूपमा अक्षर निर्धारण र ध्वन्यात्मक रूपमा अक्षर निर्धारणको प्रभावका कारण उच्चारणमा केही विविधता पाइन्छ । जस्तै; सगरमाथा /स. गर. मा. था, स. ग. र. मा. था/, बाख्रो /बाक्. खो, बाख्. रो/, बाक्लो /बाक्. लो, बाक्. क्लो/ आदि ।

नेपाली शब्दहरूमा प्रायः शब्दको थालनी र अन्त्यमा आउने व्यञ्जन वर्णहरू स्वर वर्णसँगै एकाकार भएर आउँछन् । जस्तै; म/मूअ/, माटो /मूआ. टूओ/ आदि । त्यस्तै शब्दान्तमा रहेको सग्लो व्यञ्जन (देखिने मात्रा नलागेको) आउँदा उच्चारणमा हलन्त हुन सक्ने भएकाले सोको पनि ख्याल गर्नुपर्ने हुन्छ । जस्तै; एक /एक्/, हात /हात्/ आदि ।

निष्कर्ष

कक्षा नौको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा रहेका जम्माजम्मी ३२८० ओटा अनावृत्त शब्दहरूमध्ये २७.५ प्रतिशत शब्दहरूमा अतिरिक्त लेख्य वर्णहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ । लेख्य रूपभन्दा उच्चारण फरक हुने शब्दहरू ५८.९३ प्रतिशत रहेका छन् । वर्णगत रूपमा भिन्न उच्चारण हुने शब्दहरूलाई हेर्दा ब-वसँग सम्बन्धित ९.०८ प्रतिशत, श, ष, ससँग सम्बन्धित ७.५६ प्रतिशत, क्षसँग सम्बन्धित ९.६९ प्रतिशत, ज्ञसँग सम्बन्धित ०.३६ प्रतिशत, त्रसँग सम्बन्धित ९.६२ प्रतिशत शब्दहरू रहेका देखिन्छन् । द्वित्व उच्चारण, अल्पप्राण आगम र अनुकरणमूल द्वित्व हुने शब्दहरू क्रमशः ४.३३, ०.४९ र ९.३९ प्रतिशत रहेका छन् । त्यस्तै द्विस्वर संरचना भएका शब्दहरू ११.०९ प्रतिशत रहेका छन् । समग्रमा नेपाली कक्षा नौ (२०७३) पाठ्यपुस्तकका शब्दहरू अक्षर संरचना र सङ्ख्याका दृष्टिले उपयुक्त रहेको निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ । यस अध्ययनबाट वर्तमान नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकका अनावृत्त शब्द, तिनको

अक्षरीकरण र उक्त शब्दका अक्षरीकरणगत विशेषताहरू समेत आकलन हुनुका साथै शब्दभण्डारमा अक्षर संरचनागत सरलता खोजी गर्नुपर्ने तथ्यगत आधार प्राप्त भएको छ ।

सन्दर्भसूची

अधिकारी, हेमाङ्ग राज (२०४९), *समसामयिक नेपाली व्याकरण*, काठमाडौँ : कुञ्जल प्रकाशन ।

अधिकारी, हेमाङ्ग राज (२०६७), *भाषा शिक्षण : केही परिप्रेक्ष्य तथा पद्धति*, (पाचौँ संस्क.), काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

अधिकारी, हेमाङ्ग राज (२०७६), *भाषा विषयक चिन्तन : विविध सन्दर्भ*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

अधिकारी, हेमाङ्ग राज र भट्टराई, बद्री विशाल (२०६९), *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश*, काठमाडौँ : विद्यार्थी प्रकाशन प्रा. लि. ।

घिमिरे, दिनेश (२०७६), *नेपाली व्याकरण र अभ्यास*, काठमाडौँ : दीपमाला पब्लिकेसन प्रा. लि. ।

दाहाल, बल्लभमणि (२०७४), *नेपाली अक्षर*, हेमाङ्ग राज अधिकारी, बद्री विशाल भट्टराई, रामराज लोहनी, (सम्पा.) *साठी वर्षका भाषिक चर्चा*, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

न्यौपाने, महेश्वर, निरौला, दिपक, तिमल्सेना, शिव प्रसाद (२०७९), *अनिवार्य नेपाली*, काठमाडौँ : इन्क्लुसिभ प्रकाशक तथा वितरक प्रा. लि. ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७३), *नेपाली - कक्षा ९*, नेपाल सरकार, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, भक्तपुर ।

बन्धु, चूडामणि (२०३२), *नेपाली भाषाको उत्पत्ति*, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।

Ayton, J. A. (1820). *A grammar of the Nepali Language*, Calcutta: Philipperarira.

Turnbull, R. A. (1887). *Nepali grammar & vocabulary*, New Delhi: Asian Educational Service.

Turner, R. L. (1931). *A Comparative and the etymological dictionary of the Nepali Language*, London: Trubner and co. Ltd.